

ТМ	Г. XXIX	Бр. 1-2	Стр. 77 - 107	Ниш	януар - јун	2005.
----	---------	---------	---------------	-----	-------------	-------

UDK 322(497.1+497.2+497.7)"654"

Прегледни чланак

Примљено: 28.12.2004.

Нонка Богомилова

Нови бугарски универзитет

Софија (Бугарска)

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ОТНОШЕНИЯТА ДЪРЖАВА- ЦЪРКВА В СЪРБИЈА И ЧЕРНА ГОРА, МАКЕДОНИЈА И БЪЛГАРИЈА ДНЕС: ЗАКОНОВИ ТЕКСТОВЕ И СОЦИАЛНО- ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ*

Резюме

Анализът на законовата регулация на отношенията държава-църква в изследваните страни независимо от етапа, на който се намира процеса на изработването ѝ показва: а) тенденция към равнопоставеност на доскоро доминантните религиозни субекти (Православните църкви) с други вероизповедания и същевременно поставянето на всички вероизповедания в две групи, едната от които има известни законови преференции – опростена процедура за регистрация, право на конфесионално религиозно образование в средните училища; в България тази преференция се отнася за Православната църква; б) намаляване на регулативната роля на държавата по отношение на вероизповеданията, но същевременно запазване на някои контролни, разрешителни и наказателни правомощия, заради което различни субекти (религиозни общности, правозащитни организации, политически партии) сезират Конституционния съд в съответната страна; в) приемане на религиозните общности като правни субекти, чийто правен статус е в процес на установяване.

Цялостната правна философия на Законите за вероизповеданията в изследваните страни се характеризира като раздвоена, или по-скоро като опитваща се да съчетае и примири два принципа: а) на постигане на европейските правни стандарти за свобода, плурализъм, равнопоставеност, толерантност в тази сфера; б) на "възстановяване на справедливостта" или на ситуацията, съществувала в тези страни преди установяването на комунистическия режим.

Все още доминантните религиозни субекти в тези страни – Православните църкви – са в двойствено положение по отношение на държавно-политичес-

---

nonka35@hotmail.com

* Статията е част от проект, подкрепен от Институт "Отворено общество" – в съгрудничество с Програмата по международна политика към Институт "Отворено общество" – Будапеща; подробна информация: <http://www.policy.hu/todorova>

Авторът изразява благодарност към научните ръководители на проекта – д-р Ж. Енеди /Унгария/ и д-р И. Желев /България/

ката сфера: а) като институционални елементи на все още нестабилния държавен идентитет (особено в Македония и Сърбия и Черна Гора) – факт, който кара държавата да ги подкрепя и преферира в някои отношения, и б) като възможен институционален съперник на политическия елит във влиянието и управлението на масовите искания и настроения – факт, който мотивира този елит да търси форми за ограничаване на това потенциално влияние – финансова зависимост на църквите, вътрешното им разделение (разкола в Българската православна църква).

Ключне речи: закон, религия, религиозни общности, държава, църква, политически контекст

Анализираните в този материал страни преживяват от началото на 90-те години на миналия век сложни посткомунистически трансформации, белязани в някои от тях /Сърбия и Македония/ и от остри етно-религиозни конфликти. След приключването на този период изследваните страни се налагаше да решават едновременно няколко задачи в религиозната сфера: демократизация на законодателството и съобразяването му със Западноевропейските стандарти; постепенно установяване на социално-психологически климат на свобода, толерантност, плурализъм в религиозната сфера; осмисляне на и адаптиране към промените и тенденциите, които глобализацията налага в тази област¹.

Сърбия и Черна Гора

Юридически проблеми на отношенията държава-църква в Сърбия и Черна Гора

С формирането на социалистическа Югославия след Втората световна война е сложено началото на отделянето на църквата от държавата. В Конституциите от 1946, 1963 и 1974 г. присъстват текстове, според които църквата е поставена извън държавната сфера. Положението на религиозните общности е утвърдено със закон, приет през 1953 г., а след конституционната реформа от 1974 г. държавите-членки на федерацията приемат свои закони за религиозните общности. В Сърбия такъв закон е приет през 1977 г. и е обезсилен през 1993 г.

След разпадането на социалистическа Югославия и създаването на Сюзна Република Югославия се приема Конституция (27 април 1992 г.), чийто член 18 утвърждава, че църквата е отделена от

¹ Статията беше приключена преди новият проекто-закон за Религиозните свободи, църквите, религиозните общности и религиозните асоциации да бъде представен от Министерството по религиозните въпроси на Сърбия – юли 2004 г.

държавата и църквите са свободни и равноправни; член 20 – че гражданите са свободни и равноправни независимо от раса, пол, език, вяра, политически или други различия, образование, социален произход; член 43 утвърждава свободата на вероизповеданията.²

Настоящата Конституция на Сърбия е приета на 28 септември 1990 г. Член 41 утвърждава свобода на вероизповеданията; църквите и религиозните общности са отделени от държавата и са свободни в изпълнението на верските си функции; имат право да основават верски училища и благотворителни организации. Държавата няма никакви финансови ангажименти към църквите и не им връща национализираната собственост. С последните промени в Конституцията от началото на 2003 г. са утвърдени териториалната и административна децентрализация на съюзната държава и характерът на държавната общност като съюз на суверенните държави на Сърбия и Черна Гора. С тази конституция не се третират свободите на гражданина и защитата на човешките права, сред които са и религиозните права и свободи.³

Хартата за човешките и малцинствените права и гражданските свободи⁴, приета скоро след Конституцията, в член 26 утвърждава, че всеки има право на свобода на мисълта, съвестта, вярата или вероизповеданието; член 27 – че религиозните общности са равноправни и отделени от държавата и имат пълна автономия в изграждането на своята организация, в извършване на религиозни функции и обреди, могат да основават религиозни училища и благотворителни организации. Член 51 утвърждава, че е забранено и наказуемо изразяването или подстрекаването на национално, расово, верско или друго неравноправие, както и на омраза и нетърпимост, а член 30 обръща внимание на отговорността на медиите в тази връзка.

Проблемите на религията и на религиозните общности се третират разширено и в Държавна Наредба на Република Сърбия за организиране на алтернативно религиозно обучение в основните и средните училища, с която от 2001 г. се въвежда религия като факултативен предмет. Върху тази наредба е работила комисия, организирана от Министерството на вероизповеданията и Министерството на просветата и спорта, включваща и представители на признатите църкви и верски общности. Като алтернативен предмет се въвежда гражданско възпитание. След изменението и допълнението на Закона за основното училище от 2002 г., двата предмета стават задължи-

² G. Bašić. Pravni položaj crkava i verskih zajednica u Srbiji /статията е част от проект на тема "Društveno-razvojne mogućnosti Srbije u evropskim i svetskim procesima" /N 1926/ по договор с MNTR Vlade Republike Srbije

³ Пак там; <http://www.gov.yu/document>

⁴ "Службени лист СЦГ", бр. 6 от 28.II.2003; <http://www.gov.yu>

телни. В член 20 на Закона се предвижда учебният план и програма на религиозното обучение да бъдат съставени съвместно с Министъра на просветата и Министъра на вероизповеданията по предложение на традиционните църкви и религиозните общности и в съгласие със закона.⁵

След елиминирането на Закона за религиозните общности през 1993 в тази сфера настъпва правен вакуум. След падането на авторитарния режим на Слободан Милошевич през 2000 г. е създадено Министерство по религиозните въпроси, което с административна реформа от 2002 г. е преименувано в Секретариат по религиозните въпроси. По негова инициатива е предложен проект за Закон за религиозната свобода⁶. Целта на закона е да се съчетаят Европейските правни стандарти с националната политика в тази деликатна сфера. В Преамбюла на закона е посочено, че следва да се има предвид, че Сръбската православна църква е играла голяма историческа роля в опазването и развиването на националната идентичност и да се отчете важното социално и културно значение, което са имали предвид историческото си присъствие и значение Ислямската общност, Римокатолическата църква, Еврейската общност, Евангелско-християнската църква, и Реформаторско-християнската църква, както и останалите църкви и верски общности. Изброените верски общности са били признати със закон в края на 20-те и началото на 30-те години на миналия век и това е основанието за специалното им упоменаване тук. Положението на останалите църкви и верски общности следва да бъде регулирано чрез апликация за регистрация. За регистрирането на религиозна общност се изисква наличието минимум на 10 членове. Член 1 утвърждава свобода на мисълта, съвестта и вероизповеданието; чл 2 – че не съществува държавна религия; чл. 4 – че верските общности са равноправни и свободни в поддържане на религиозната си идентичност. В член 5 верските общности са дефинирани като правни лица, които се основават с цел извършване на религиозни дейности. Юридически статус те придобиват чрез записване в регистър от надлежния съюзен орган, а църквите и общностите, описани в Преамбюла имат такъв правен статус и се вписват в Регистър по опростена процедура. Според чл.8 от проекто-закона при кандидатстването за регистрация религиозните общности прилагат информация за наименованието си, начина на финансиране, лицата, които ги представляват, статут и основите на религиозната доктрина, обредите и целите. Отказ за регистрация на

⁵ Подробен анализ на проблема в: **В. Aleksov**. Veronauka u Srbiji, JUNIR/Sven, Niš, 2004; **Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић**. Млади, религија, веронаука, АГЕНА, Београд, 2000.

⁶ Предлог закона о верској слободи, в: Православље, N847, 1 јули, 2002, Белград

религиозна общност може да бъде даден ако нейните цели, доктрина, обреди или дейност са противоконституционни или са против обществения ред, или могат да застрашават правата и свободите на другите и по-специално живота, физическото и менталното здраве, правата на децата и правото на закрила на семейството и имуществото (чл. 9). При тези случаи надлежният орган се ръководи от стандартите на Европейския съд за човешките права, както и от подобна практика в една или повече държави на европейската общност. Член 13 на закона утвърждава ролята на държавата за развиване на толерантността между верските общности, а член 14 – че в държавните училища държавата осигурява правата за религиозно обучение на религиозните общности, упоменати поименно в Преамбюла на този закон. Член 18 постановява, че държавата се ангажира да заличи последиците от национализацията на собствеността на религиозните общности и че може материално да подпомага религиозните общности. Чл 23 третира онези условия, при които свободата на вероизповеданието и убеждението може да бъде подложена на ограничения, които са предписани от закона и които са необходими за защита на сигурността, реда, здравето, морала или заради защита на правата и свободите на другите.

*Критика и дискусии около Проект-закона
за религиозната свобода*

Според д-р М.Вукоманович този проблем не е привлякъл в достатъчна степен вниманието на експертите и е породил много дилеми и объркване сред публичните и държавните институции⁷. Според него не е ясно какъв е правният идентитет на държавния субект, за който се отнася този закон предвид все още нерешения проблем за юридическия статус на отношенията между Сърбия и Черна Гора⁸. Същевременно известният сръбски социолог на религията поставя и важния въпрос за липсата на правна логика и континуитет в законодателството по тези въпроси: "Преди приемането на какъвто и да е закон от страна на Парламента, Декретът върху религиозното образование, приет от сръбското правителство определя в своя член 1, че традиционните църкви и религиозни общности са: Сръбската православна църква, Ислямската общност, Римокатолическата църква, Словенската Евангелска църква, Еврейската общност, Евангелско-

---

⁷ **M. Vukomanovic**. Religious Freedoms in Yugoslavia and the Relations between Religious Communities and the State, in: Religion in Eastern Europe, vol.22, N1, February 2002, p.38

⁸ Ibid

християнската църква и Реформираната Християнска църква".⁹ И особено важният въпрос: какъв е критерият за разделяне на общностите на два типа, третирани по различен начин от закона в някои пунктове (регистрация, религиозно обучение).¹⁰ Според автора особено важен е въпросът, който не е намерил място в Проекто-закона: "Как църквите могат да участват в защитата на националните, етническите права на другите религиозни и конфесионални групи?"¹¹ и "Как този принцип да се прилага практически в реална ситуация."¹²

Според Г. Башич отговорът на въпроса защо тежестта на правна норма се пренася от вярващия към църковната институция и защо се привилегирова точно тези религиозни общности се крие в носталгичното и реставрационно мислене. Според този тип мислене трябва да се възстановят правилните отношения, съществували между държавата и църквите в първата половина на ХХ век и прекъснати от комунистическия режим.¹³

В средите на Сръбската православна църква към Проекто-закона също има критичен поглед: че деградира мястото ѝ до една от няколкото традиционни религиозни общности като по този начин не откроява уникалната ѝ историческа роля за запазване на сръбската нация и държава; че законът не поема ясни ангажменти за връщане на национализираната собственост и за държавно финансиране на религиозните общности; изказва се също идеята, че закон за религиозната свобода не е необходим, а държавата трябва да сключва договор със всяка религиозна общност поотделно.¹⁴

Проекто-законът се обсъжда на последното заседание на парламента през декември 2002 г. и дискусиите показват недостатъчна поддръжка на законопроекта. Същевременно е премахнат Секретариатът по религиозните въпроси, чийто секретар Б.Шиякович е член на комисията за подготовка на законопроекта. Функциите му се поемат от Министерството за човешките права и националните малцинства на Държавната общност заедно с Министерството по религиозните въпроси на Република Сърбия.

С алтернативно на законопроекта предложение излиза Сдружението за религиозна и национална свобода на Сърбия и Черна Гора, което има привърженици сред религиозните общности и ул-

---

⁹ Ibid, p. 39

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., p. 41

¹² Ibid., p. 42

¹³ G. Bašić. Pravni položaj crkava i verskih zajednica u Srbiji...

¹⁴ М. Бојић. Уместо закона о верској слободи – закон о цркви, в: Православље, N847, 1 јули, 2002, Белград

равляващите¹⁵. Според идеите на Сдружението човек е свободен сам по себе си и не е нужен закон, регулиращ това негово естествено право. Издига се идеята религиозните общности в Сърбия да подпишат договор с държавата за правното си положение. От десетилетия, според привържениците му, традиционните религиозни общности в Сърбия са равноправни във формално-правен смисъл, но фактичeskото им положение зависи от политическия режим и идеологическите пристрастия. Според идеите на Сдружението не е ключов въпросът за това дали религията е частно дело на личността, а дали религиозната личност е ограничена в своите права ако принадлежи към малцинствена религиозна общност. Затова е необходим конкретен договор на всяка общност с държавата (подобно е решението на проблема в Хърватска, макар че то също има своите проблеми и недостатъци¹⁶) – тази идея е формулирана като решение на конференция и е поддържана от повечето религиозни общности.¹⁷

Вече няколко години в Сърбия се очаква конституционна реформа, която да утвърди политическото, социално, административно и териториално устройство. Вероятно с това уставно решение ще бъде уреден въпросът за положението на църквите и верските общности. Според Г. Башич основният въпрос във философията на този проблем е: дали творците на конституцията ще приемат като централен пункт положението на институцията или свободата на вяръщия.

Формиралата се в конфликтния период структура на религиозността и особено наблюдаваният се религиозно-етнически синтез, изразяващ се в интензифициране на затвореното конфесионално съзнание, се оказват удобен обект за влияние и управление от страна на политически и църковни среди. Такъв период беше управлението на С. Милошевич, а настъпилият след него етап на демократизация, включително и в религиозната сфера, беше за кратко прекъснат след убийството на З. Джинджич и мартенските антисръбски вълнения в Косово. Към края на този период имах възможността да получа преки впечатления от живота и духа на Сръбската столица – Белград.

В Белград по Спасовден

В сутрешния автобус от София за Белград малкото пътници се бяха разположили поединично и по пътя до българо-сръбската гра-

¹⁵ **G. Bašić.** Pravni položaj crkava i verskih zajednica u Srbiji...

¹⁶ **S. Zrinščak.** Church and State in New Social Circumstances. The Croatian Story, in: Church-State Relations in Central and Eastern Europe, ed. by I. Borowik, NOMOS, Krakow, 1999, pp.124-129

¹⁷ **G. Bašić.** Pravni položaj crkava i verskih zajednica u Srbiji...

ница повечето мълчаха. Успях да разменя няколко думи с една от пътничките, която се връщаше в Косово, след като го била напуснала по време на мартенските антисръбски вълнения. На моя въпрос дали не се страхува от нови размирици, тя отговори примирено: "Там ми е къщата, там ми е работата...". Междувременно сред пътуващите се предаваше някакво вестниче, което достигна и до мен. Това беше "Братство" – вестник на българите, живеещи в Сърбия. В него имаше кратки, но ключови политически и културни новини от България. Оказа се, че неговият редактор е един от пътниците в автобуса... Шофьорът на таксито, който ме закара до белградския ми хотел се оказа изкушен в народопсихологията. Според спомените му от почивката на българското черноморие българите са "супер" – любезни, кротки, гостоприемни. За разлика от сърбите, които според него били "лют", "гневлив" народ. Минавайки край двете сгради, силно разрушени от бомбардировката над Белград преди няколко години, той ядно се провикна: "Ето това е Америка, ето това е демокрация!".

Едноседмичният ми престой в Белград ми позволи да бъда и външен наблюдател на белградското ежедневие и като че ли не потвърди народопсихологичните размишления на таксиметровия шофьор. Централните улици на града през целия ден бяха изпълнени със забързани, повечето добре облечени хора: пазаруващи в магазините, включително и на прочути модни къщи като "Terranova" и "МахМага"; влизащи и излизащи от национални или чужди банки; разхождащи се в парка на "Калемегдан", от който се вижда прегръдката на двете реки – Дунав и Сава... Същото впечатление – за делово и динамично всекидневие – получих и от срещите си със студенти и преподаватели във Философския факултет: по това време там цареше приятното усещане за завършилата вече учебна година и оживлението се беше пренесло върху шезлонгите на студентското кафене "Платон". Обяви за лекции и дискусии върху Кант, европейската идея, човешките права, сръбската история, Византия, руските боготърсачи и др. свидетелстваха за духовно безпокойство и кипнеж, характерни по принцип за сръбския национален дух...

Тишина и смирение царяха единствено в църквите – по време на литургия "Св. Марко", "Св.Арх. Михаил", "Св.Възнесение" и др. биваха изпълвани с хора – стояхме прави, вгълбени, с наведени глави...

Все пак идиличните пролетни впечатления и настроения и на най-доброжелателно настроение наблюдател не може да не се препънат в някои тревожни белградски знаци: паметната плочка в един зелен кът в централната част на града, покрита с цветя и напомняща скорошното убийство на Зоран Джинджич; вестниците, които в тези дни съобщаваха за натиск върху сестра му, за да не свидетелства срещу виновниците; лозунгите "Шешел – сръбски юнак", които се

мъдреха в различни части на града, оградената и охранявана "Байракли" джамия, опожарена в отговор на антисръбските размирици в Косово от 17 март т.г.

И все пак европейската и сръбската идея хармонично съжителстват в културния афиш на Белград. Произведения на Бергман, Молиер, Достоевски, Чехов, Масне, Моцарт, Лист, Шопен, Вивалди и др. са чести гости в този афиш, отдаващ дължимото и на много сръбски и балкански творци. Централните книжарници са претрупани с преводна художествена и социално-хуманитарна литература от класически и съвременни европейски автори. Същевременно особено впечатление прави количеството и жанровото разнообразие на книгите, посветени на Сърбия и Белград – на историята, на творците, на духовните и религиозните водачи, на културните паметници в тях. Многобройните библиотеки в Белград са културни средища с богат събитие афиш – ежедневни представяния на книги, срещи с творци, лекции на учени и университетски преподаватели, в които си дават духовна среща европейската и сръбската идея. Според колеги-интелектуалци убийството на Джинджич е станало своеобразен сигнал и предел, след който наблюдаващото се при него равновесие между европейския и националния проект се е нарушило в полза на последния. Наблюдава се известно забавяне на социално-икономическите реформи, колебание по отношение сътрудничеството с Европа в различни сфери; тенденция към по-тясно обвързване на държавата и Сръбската православна църква, която е основният институционален поддръжник на сръбската национална идея. Именно този колеблив политически климат, сподели д-р Вукоманович (доцент по социология на религията в Белградския университет) в интервю на 20 май 2004, се оказва благоприятен за някои прояви на екстремизъм и религиозна нетолерантност, какъвто е случаят с подпалването на "Байракли" джамия. Същевременно в Белград се гради най-големият храм на Балканите – "Свети Сава Сръбски", носещ името на създателя и защитника на сръбското православие и духовност – Свети Сава. Видях величествената тъмна утроба на този вече завършен като сграда храм, в чиято чест на 7 май в Белград са пристигнали архиереи от много православни църкви, включително и от българската.¹⁸

Бях сред четирите хиляди белградчани и на 20 май, Спасовден, (ден на Белград) сред литийното шествие, преминало през целия град след тържествената литургия, отслужена от Патриарх Павле. Начело на внушителното множество, преминаващо между плътен шпалир от зрители вървяха архиереи, военни, политически дейци. Политиката, религията, историята, чувството за уникална национална общност и мисия на този народ, дали му много сила в миналото,

¹⁸ Църковен вестник, 16-31 май, София, 2004; <http://synpress.bglink.net>

но донесли на него и съседите му много беди в настоящето, крачеха заедно през целия град...

Усмехнати жени хвърляха сред множеството жито...

Телевизионни камери и дигитални фотоапарати заснемаха всяка крачка на шествието...

"Това са минали неща", сподели с мен на другия ден мой познат белградчанин – млад бизнесмен. Според него митовете и религията са от миналото, а днес трябва да се работи и да се печели, да се пазаруват хубави дрехи, да има разбирателство и забавления.... Този микс на ценности и идеи може да се види ясно и на страниците на един от най-авторитетните белградски вестници – "Политика". Статии, посветени на приватизацията, на инвестициите в страната, на проблемите на борсата и акциите, на Европейския съюз съседстват с материали, посветени на националните чувства и спомени, на чести съвместни изяви на политически и религиозни дейци. Фотоси и реклами на красиви модели, на бяла техника и на луксозни пътешествия се борят за вниманието на читателя заедно със снимков материал от литийни шествия. Но по всичко личи, че европейският дух и европейските ресурси, макар и бавно, заемат позиции тук – чрез стремежа към по-висок жизнен стандарт и прагматично поведение в бизнеса на по-младото поколение, чрез банките, фондовете и фондациите, които откриват офиси тук, чрез бляскавите витрини на известните модни централи, на чийто фон магазините и стоките от извънцентралната градска зона изглеждат сиви и жалки...

Дори и доскоро отхвърляната Америка също напомня за своето мощно световно присъствие – не само чрез масово гледаните филмови суперпродукции, но и чрез "собствена" територия тук – малък културен център (на сръбски – "куток"), приютен в тиха улица на широкия белградски център. Или, както каза мой познат, младият бизнесмен – животът продължава, трябва да се забравя и да се прощава...

Последното интересно и забележително място, което посетих в Белград беше къщата-музей на известния писател Иво Андрич, който чрез книгите си се опитваше да разбере и свърже различните религии и етноси, често проливали взаимно кръвта си тук. Неговият дух като че ли все още държи една тънка нишка, свързваща ведно Сараево и Белград. Като особен знак изтълкувах факта, че много трудно намерих дома-музей на Нобеловия лауреат. Веднъж открила жилищната кооперация, в която се намираше домът, обитаван от него в продължение на няколко години, позвъних на един от апартаментите, за да се осведомя за етаж и номера. Показалата се на вратата жена искрено искаше да ми помогне, но не знаеше, че в същата сграда има подобен музей... А в него бяха снимките и книгите, вещите и спомените на Иво Андрич, който в едно свое есе дълго се пи-

таше защо ли човек говори и пише – от самота, от страх, заради себе си или заради другите...

Държава, църква, политика

Взаимодействието между Сръбската православна църква и държавно-политическия елит обикновено, твърдят повечето сръбски политолози и религиоведи има силно въздействие върху организирането и насочването на акумулираните междуетнически и междурелигиозни настроения. От векове насам в това взаимодействие държавно-политическата сфера има определящо значение като това се отнася не само за Сърбия, а въобще за исторически развилия се "православен" модел на отношенията държава – църква. Демократизацията на обществото би подкрепила не конфесионалния монополизъм, а конфесионалния "пазар", т.е. би имала неблагоприятни импликации за националистично настроените среди в Сръбската православна църква. Оттук и готовността ѝ да подкрепя държавно-политическия елит в периодите на доминация на националния проект. В критичен анализ на Хелзинския комитет в Сърбия социалната идеология на Сръбската православна църква за обществото и държавата се свързва с идеите на т.н. нова сръбска десница¹⁹; с про-монархическите партии, които имат около 15% поддръжници в Сърбия; същевременно някои радикални сръбски партии са правили опити за взаимодействие с представители на висшия клир с цел въздействие върху електоралните нагласи (Демохристиянска партия на Сърбия, Демократична алтернатива, Партия на сръбското единство и др.)²⁰

Хелзинският комитет критикува Сръбската православна църква и за нейното желание да запази монополното си положение в Македония и Черна Гора като не признава легитимността на Черногорската православна църква и автокефалността на Македонската православна църква. По тези въпроси известният сръбски социолог на религията Б. Джурович представя една по-различна, но аргументирана гледна точка: че гражданите на Черна Гора са разделени по този въпрос, а политическият елит няма ясно определена единна позиция. Авторът счита, че ако сред тях имаше недвусмислено положително отношение към политическата и етническата независимост и автономност, то и статусът на Черногорската православна църква би бил по-солиден. Според Б. Джурович днес в Черна Гора има силна просръбска ориентация на трите елита: политически, интелекту-

¹⁹ Helsinki Committee for Human Rights in Serbia. Human rights and responsibility. Serbia 2003, Belgrade, 2004, p. 63

²⁰ Helsinki Committee for Human Rights in Serbia. Human rights and responsibility. Serbia 2003, Belgrade, 2004, p. 63

ален и клерикален.²¹ Той посочва, че държавата подпомага финансово Сръбската православна църква, католическата църква и ислямската общност, но не и Черногорската православна църква. Министрите на вероизповеданията на Черна Гора също не признават официално Черногорската православна църква, а координаторът по проблемите на вероизповеданията и премиер-министър Вуянович публично заявява, че Сръбската православна църква е единствената канонична църква в Черна Гора.²² Подобно мнение изрази и проф. д-р Б. Шиякович, Секретар на Секретариата по религиозните въпроси на Сърбия и Черна Гора в периода 2001-2002 г., в разговор, проведен на 22 юни, 2004 г. в Университетския град Никшич, намиращ се близо до столицата на Черна Гора – Подгорица. Според него т.н. Черногорска православна църква се състои от група разколници, преследващи определени политически интереси. Като доказателство той представи книгата "Търговци на души",²³ в която са събрани документи, писма, преписки и статии, отразяващи формирането на Черногорската православна църква и неговия отзвук в Православната ойкумена и сред политическите елити на Сърбия и Черна Гора. В книгата се съдържат писма на патриарси, поддържащи Сръбската православна църква и отхвърлящи като неканонична Черногорската (писмата на Московския, Българския, Грузинския, Цариградския, Сръбския, Александрийския, Йерусалимския патриарх и др.), а също така и писма на М. Джуканович, президент на Черна Гора до сръбския патриарх Павле в подкрепа на Сръбската православна църква.

Междувпрочем това раздвоение и неопределеност по въпроса за евентуалната държавна самостоятелност на Черна Гора, която би се отразила и върху религиозната ситуация тук, установих и в разговорите си с хора от различни райони и професии. В разговор, проведен на 23 юни 2004 г. с ръководния екип на библиотеката в Цетине – старата столица на Черна Гора – хората изразяваха недоволство от бедността, безработицата, разпространението на наркомания сред младежта – това са основните проблеми, според събеседниците ми. А религиозните различия ги допълват и изострят, считат те. Интелектуалният елит на страната също е изпаднал в умора и апатия поради ниското заплащане, безработицата, манипулацията от страна на властта. Според моите събеседници в Сърбия все пак се случват нови и оптимистични събития (очакваната – тогава – победа на Б. Тадич на президентските избори), докато Черна Гора е застинала още в

²¹ **В. Đurović.** Canonic Disputes or Clerical-political Proselytism: Relations between Serbian, Macedonian and Montenegrin Orthodox Churches in: Evangelization, Conversion, Prozelytism, ed. by D. Todorović, JUNIR, Niš, 2004, p. 59

²² Ibid.

²³ **Б. Алексић, С. Крстаић.** Трговци душама, Никшић, 2003

тоталитарния период. За разлика от Сърбия тук не е въведено религиозно обучение в училищата, въпреки интересните и оживени дискусии, в които са участвали представители на висшата държавна администрация, на висшия клир, на академичните среди.²⁴

Два дни след заминаването ми от столицата на Черна Гора – Подгорица – в нея щеше да се проведе грандиозно религиозно-църковно събитие: въздигането на 7 златни кръста върху изграждащия се величествен православен храм "Възнесение" (27 юни 2004 г.). В обявите за събитието, осеяли града се съобщаваше, че литургия ще отслужи черногорско-приморския митрополит Амфилохийе от Сръбската православна църква...

***

Д-р М. Вукоманович описва и коментира и проявите на инициране от страна на Сръбската православна църква на междурелигиозен диалог, по-специално по време на войната в Босна и Херцеговина.²⁵ Сръбският социолог на религията счита, че в средите на Сръбската православна църква няма монолитно единство по въпросите на отношенията ѝ с държавно-политическата сфера. Това се потвърждава и от размишленията на един от нейните съвременни изтъкнати теолози – проф. д-р Р. Бигович. Според него в социално-политическата доктрина на Сръбската православна църква има разнородност и липсват яснота и конструктивност. Светия архиерейски събор през май 1990 г. дава знак, че тя поддържа демократизацията на обществото, политическия и партиен плурализъм и своя неутралитет по отношение на партиите, но тези твърдения не се прилагат стриктно в практиката.²⁶ Различни представители на висшия църковен клир се изказват за теодемокрация, за християнска демокрация, за монархия; издигат се идеи за симфония, за сътрудничество, за коекзистенция на държавата и църквата, в които има предимно общи фрази, а не конкретна програма.²⁷ Според него политическият идеал, който ратува за единство между държавата, нацията и църквата е утопия; ако нацията някога е дала крила, тя днес е окови за църквата и националното губи битката с гражданското и интернационалното.²⁸ Р. Бигович критикува наложилото се мнение в Сръбската пра-

²⁴ Воспитање и образовање, №4, Подгорица, 1997

²⁵ **M. Vukomanović.** The Role of the Serbian Orthodox Church in the Protection of Minorities and "Minor" Religious Communities in the FR Yugoslavia, in: *Facta Universitatis*, vol.2, N6, 1999, University of Nis, p.19

²⁶ **Р. Биговић.** Црква и друштво, Београд, 2000, с.259-260

²⁷ Пак там, с.265-266

²⁸ Пак там, с.259-260

вославна църква, че православието е синоним на сръбския етнос, тъй като изграждането на единството върху "кръвта и тялото" би било трагично и опасно; "Не можем да се върнем назад. Моделите и формите на живот от миналото вече са неприложими. Миналото трябва да се уважава, но не и да се обожава."²⁹

Македония

Законова регулация и религиозни различия

Със създаването на самостоятелната държава Република Македония през 1991 г. отношенията между държавата и религиозните общности навлизат в труден и изпълнен с колизии период на регулация и демократизация,³⁰ забележим по-специално след края на конфликтния период между двата основни етноса тук – албанския и македонския (след 1995 г.).

Законът за религиозните общности и религиозните групи е публикуван в бр. 35 на Държавен вестник на Република Македония от 23 юли 1997 г.³¹ Член 2 и 4 на Закона гарантират свободата на религиозните общности и групи в осъществяването на религиозните им дейности и свободата на гражданина да участва или да не участва в религиозна общност или група. Част Втора на Закона е посветена на статута и правата на религиозните общности и религиозните групи – проблем, който по-късно е широко дискутиран в обществото и по който неколкократно се произнася Конституционният съд на Република Македония.

Член 8 и 9 дават определения за религиозна общност и религиозна група, които са почти идентични. Вече регистрираните религиозни общности и религиозни групи от Комисията за отношенията с верските общности и религиозните групи в Република Македония са 25³², като статут на религиозни общности имат: Македонската православна църква, Евангелско-методистката църква, Еврейската общност, Римокатолическата църква, Ислямската общност. Според экс-заместник завеждащия на Комисията за отношенията с религиозните общности и религиозните групи С. Николовски-Катин³³ това деление на общности и групи е в зависимост от няколко критерия:

²⁹ Пак там, с. 273

³⁰ 2000 Annual report on International Religious Freedom in the Former Yugoslav Republic of Macedonia, released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labor of the US Department of State, in: <http://faq.macedonia.org/religion>

³¹ <http://www.kovz.gov.mk/zakonski>

³² <http://www.kovz.gov.mk/religrupi>

³³ S. **Nikolovski-Katin**. Small Religious Communities and Groups in the Republic of Macedonia, in: *Facta Universitatis*, vol.2, N6, 1999, University of Niš, pp. 92-93

1) брой на привържениците на съответното вероизповедание (по данни от представително социологическо проучване на населението от 1994 г, осъществено с финансовата подкрепа на Европейския съюз вярващите православни са 66,3%, мюсюлманите – 30%, католиците – 0.4%, протестантите - 0.1%, евреите – 0.0%, атеистите – 0.3%, други религии – 0.2%, непосочили – 1.1%, християни – 4.9%); 2) историческото присъствие и дълготрайност на регистрацията (Еврейската общност, Евангелско-методистката църква). Социологическо проучване на колектив от Института за социологически и политикоправни изследвания в Скопие, реализирано през 1997-1998 г. по проект "Социално-икономическа структура и проблеми на населението в Република Македония" дава по-различни резултати: православни – 78.03%, мюсюлмани – 20.99%, католици – 0.18%, протестанти – 0.53, други – 0.27%³⁴. Според Якуб Селимовски, Директор на религиозно-образователния сектор на Ислямската общност в Македония, нейният дял е повече от 30% и може би дори клони към 40% от населението на Република Македония (това мнение той изказа в интервю, което проведох с него на 8 юли 2004 г. в Скопие, в седалището на Ислямската общност). Независимо от това какви са точните цифри, видно е, че те показват македонското общество като "биполярна общност (колективитет на две противопоставени страни), маргинализираща влиянието на малцинствените религиозни субекти"³⁵. Това различаване би могъл да почувства и външния наблюдател на религиозните обекти в двете части на столицата – Скопие: острите игли на многобройните джамии в старата част на Скопие и огромният "Кръст на хилядолетието", издигнат в чест на 2000-та годишнина на християнството на хълма над Скопие, приет без особен ентузиазъм от ислямската общност в мултиконфесионалната столица, твърди Я. Селимовски. Според същия Законът за религиозните общности и групи има добри страни и като цяло Ислямската общност в Македония понастоящем е много по-добре третирана от страна на държавата, отколкото в миналото. Същевременно той счита, че държавната власт все пак дава известни преференции на Македонската православна църква, особено при финансовата подкрепа за строителство на религиозни обекти, като по този начин равнопоставеността на религиозните общности в това отношение е повече "де юре", отколкото "де факто".

Социално-политическата среда, в която действа Законът е усложнена и от ясно забележимата в последното десетилетие на XX

³⁴ Р. Цапаноска. Национално-конфесионалната дезинтеграция на македонското општество, в: Универзитет "Свети Кирил и Методиј", Годишник на Факултетот за безбедност, 20/1 Скопје, 2002, с.74

³⁵ Пак там.

век (особено в периода на междуетническите конфликти – от 1991 до 1995 г.) и началото на XXI век тенденция, особено за страните от бивша Югославия към етничко-конфесионален синтез.³⁶ Социалната тежест на този факт се увеличава и от регионализацията на етничко-конфесионалния комплекс. В Източна и Южна Македония преобладава православно население (съответно 98.40% и 98.42%), в Западна преобладава мюсюлманско население (57.78%), а в северна последното има също сериозно присъствие – 27.69%. Именно тази етно-конфесионална регионализация стои в основата (поне като изтъкван политически аргумент) на течащите в момента административни реформи, които на места легитимират това деление. Бях свидетел на недоволството на граждани на Скопие (от македонския етнос) от този факт, изразено емоционално на митинга, организиран на 8 юли 2004 г. от опозиционната партия Третият път.

В този смисъл ролята на политическите партии, особено на представените в парламента, е голяма. Нещо повече, самото актуално и практическо действие на Закона за религиозните общности и религиозните групи зависи пряко от политическия климат. По време на предишния парламентарен мандат, в който управляваща партия е била македонско-националистическата ВМРО – ДПМНЕ, Македонската православна църква и православието са били включени активно в националистическата и партийно-политическа програма, даваща й преференции от различен характер. Управляващата понастоящем партия със социалдемократическа ориентация (СДСМ) няма специално отношение към която и да било конфесия, твърди д-р Ц. Мойноски, Председател на Комисията за отношения с религиозните общности и религиозните групи в интервю, което взех на 9 юли 2004 г. в офиса на Комисията в Скопие. Примерите, които той даде като доказателство в това отношение са следните: 1) В последните години е установена традиция за размяна на преподавателски кадри между Богословския факултет и Ислямския факултет и лекциите им се посрещат с голям интерес от студентите; 2) В района на Кичевско в храма Св. Богородица има практика да се молят и православни, и мюсюлмани, което дава пример за религиозна толерантност, особено нужен след годините на религиозно-етнически конфликт (1991-1995); 3) По времето на покойния президент Б. Трайковски е създаден Форум за междурелигиозен диалог, на който да се срещат и да водят диалог различните религиозни общности в страната; 4) през 2003 г. в Македонската академия на науките се е провела среща, посветена на Холокоста, на която са взели участие и са водели диалог всички религиозни общности и групи в Македония; 5) Комисията за

---

³⁶ Пак там, с. 75

отношения с религиозните общности и религиозните групи търси начини форумите за диалог между религиите да станат традиционна форма за решаване на проблемите помежду им и търси активно съдействието на неправителствените организации в този процес, тъй като те се оказват най-добрите посредници в междурелигиозния диалог.

Същевременно, според него, в основата на конфликтното поле между Македонци и Албанци, между православни и мюсюлмани стоят и социално-психологически стереотипи, формирани от политическата идеология и пропаганда: от страна на албанците – че македонците ги потискат и експлоатират, а от страна на македонците – че албанците искат да им вземат държавата. А всъщност албанците като хора и семейна традиция са кротки и гостоприемни, ценят приятелството и общуването, според д-р Ц. Мояноски. Подобен анализ на разпространения тук тип ислям – като сравнително толерантен и непритежаващ теократичен модел в религиозната си програма – направи д-р С. Съсьйковски от Института за социологически и политико-правни изследвания към Университет "Св.св. Кирил и Методий" в интервю, което взех в сградата на Института в Скопие на 7 юли 2004г.³⁷

Личните ми впечатления, макар и ограничени и спорадични от срещите и разговорите ми с албанци-мюсюлмани подкрепят подобно впечатление на равнище всекидневие. С А., 50-годишен магистър по право, безработен и с Д., учител по математика на средна възраст разговарях в двора на Сюлейман Муратовата джамия в Скопие на 8 юли 2004 г. Те говореха повече за децата, за семейството и професията, за безработицата и бедността, отколкото за религия и политика. Според А. Западният модел на организация на обществото е различен, тъй като той не цени високо семейството, децата, приятелството, човешкото общуване – неща, които са изконни ценности за нас, твърди А. На въпроса ми какво е отношението му към албанските етнически партии, той отговори: "Техните идеи нямат нищо общо с моите мисли и чувства и аз не искам да имам нищо общо с тях". Според Д. в отношенията между македонци и албанци трябва да се наблегне върху общите неща – "имаме общо водоснабдяване, електроснабдяване, пазаруваме от едни и същи пазари, имаме общ транспорт, а отделните религии – не са опасни, когато не забравяме, че имаме и много общи неща".

Междувпрочем подобни идеи и теми преобладаваха и в разговорите ми с обикновени хора – Македонци, с които ме срещаше случайността по време на пътуванията ми по настоящия проект: студент

³⁷ Детайлен анализ на проблема в: **S. Sasajkovski**. Revitalizacija na opshtestvenata funkcija na religijata, versko-politichko soochuvanje so religiskiot fenomen, Doktorska disertacija – Skopje, 1998 godina

от Музикалната академия в София, който се прибираше за ваканция в Охрид сподели чувството си за безперспективност поради икономическия застои в страната и затова той си е намерил работа в България; шофьор на такси на средна възраст с висше икономическо образование, който поради липсата на живот в икономиката е принуден да се дисквалифицира професионално; служителката в хотела, чийто син-висшист беше безработен и искаше да емигрира... Според всички тях това бяха важните "сюжети" в страната – развитието на икономиката, намаляването на безработицата, отговорното и толерантно политическо управление и с решаването на тези общи задачи постепенно ще се налага и толерантност в религиозната сфера; различията и конфликтите постепенно ще се изживеят.

Но македонският социолог на религията д-р Цацаноска в изследването си, проведено през 1999-2000 г, прави тревожния извод: "В зависимост от влиянието както на вътрешния, така и на "външния фактор" тези два колективитета се развиват като самостоятелни и ясно разграничени общности, все по-ясно акцентирайки разграничените си позиции. Религиозните колективитети, проявени чрез националните позиции незабележимо интензивно започват да практикуват взаимно изключване, затвореност, самодоволство, непознаване и индиферентност към другите конфесии, което необходимо води към по-нататъшна дезинтеграция на конфесионалната общност, което не създава възможност за преодоляване на противопоставянето, а за по-нататъшното му радикализиране".³⁸ Четири години по-късно гореизложеният анализ дава основание да се твърди, че след години на кризи и крайности днес са налице опити за взаимно отваряне и диалог между религиозните общности. Същевременно настоящите вълнения, дискусии и недоволство, свързани с административните и езикови промени говорят за това, че конфесионално-етническото разделение все още е факт и то лесно може да бъде изострено и манипулирано от страна на държавните и политически субекти.

Всичко това свидетелства за "крехката основа, върху която стоят македонската държава, църква и етническа идентичност".³⁹ Едно от измеренията на тази "несигурна основа" е и междуцърковното положение на Македонската православна църква, чиято борба за автокефалност още не е получила потвърждение от Сръбската православна църква. Така, чрез непризнаването си на автокефалност на Македонската православна църква и установяването на алтернативна

³⁸ **Р. Цацаноска.** Национално-конфесионалната дезинтеграция на македонското општество, с.76

³⁹ **В. Đurović.** Canonic Disputes or Clerical-political Proselytism: Relations between Serbian, Macedonian and Montenegrin Orthodox Churches in: Evangelization, Conversion, Prozelytism, ed. by D. Todorović, JUNIR, Niš, 2004, p. 58

самостоятелна Охридска архиепископия, Сръбската православна църква изразява отношение и към държавната независимост на Република Македония, счита сръбският социолог на религията Б. Джурович.⁴⁰ Сложните междуцърковни отношения в Православната ойкумена по този въпрос са анализирани задълбочено в изследването на македонския социолог на религията д-р С. Съськовски "Политическа социология на Македонската православна църква" (непубликувано), а намериха място и в журналистически отзвук наскоро в българската преса⁴¹, в който се описва сложната ситуация и на Българската православна църква, чиято лоялност към Сръбската православна църква е поставена на изпитание по казуса "автокефалност на МПЦ".

Макар и в междудържавен план от 1991 г. Република Македония да е призната за самостоятелна държава, институционалният статус на един от религиозните елементи на нейната идентичност все още е неопределен. В "Декларация за подкрепа на автокефалността на Македонската православна църква", публикувана в Държавен вестник на Република "Македония" от 2 февруари 2004, Парламентът на Република Македония в четири точки заявява подкрепата си за МПЦ и нейният автокефален статус сред другите православни църкви с увереност, че тези процеси ще се развиват в демократичен и толерантен дух, във взаимно сътрудничество и уважение". Същевременно в Декларацията се заявява, че "Парламентът на Република Македония ще продължи да работи за утвърждаване свободата на вероизповедание като лична свобода на човека и ще допринесе за взаимното уважение на всички граждани на Република Македония - без разлика на религиозната, националната и друга принадлежност".

*Казуси и въпроси около юридическия статус
на религиозните общности и групи и държавата*

Членовете 2, 4, 6 и 7 от Закона за религиозните общности и религиозните групи третираат правата и свободите на верските общности и на гражданина в извършването на религиозните дейности: обреди, печат, училища, социални и благотворителни организации, правото на избор на участие или неучастие в религиозна общност и група и др. Според чл. 4 "Забранено е гражданинът по какъвто и да било начин да се принуждава или да му се пречи да стане или да бъде член на религиозна общност или на религиозна група"; според член 6 "религиозните ритуали, религиозните обреди, религиозният

⁴⁰ **В. Đurović.** Canonic Disputes or Clerical-political Proselytism: Relations between Serbian, Macedonian and Montenegrin Orthodox Churches, p. 57

⁴¹ **Г. Благоев.** Драмата на Македонската православна църква, в: Труд, 8 юли, 2004

печат, религиозното обучение, религиозните училища и другите форми на изразяване на вярата не може да се използват за политически цели, за подклаждане на религиозна, национална и друга нетърпимост и за други действия, забранени със закон".

В раздел 3-ти на Закона са представени правата и условията за създаване на религиозни училища. Религиозното образование е разрешено само в религиозните училища, според чл. 24 от закона. Във Втората част на Закона се третира особено деликатните въпроси за условията за придобиване на правен статус и извършване на религиозна дейност от страна на верските общности и групи. Тяхната значимост и спорност се доказва от неколкотократно им обсъждане в Конституционния съд на Република Македония и обезсилването на някои от тях, и по-специално на свързаните с условията за придобиване на юридически статус от страна на религиозните общности и групи. Сред тях са член 3, 10, 11, 13, 14 и член 22, които изцяло или отчасти са обезсилени на заседания на Конституционния съд от 23 и 24 декември 1998 г.

Член 3, ал. 1 гласи, че "Религиозни ритуали и религиозни обреди в Република Македония може да извършва само регистрирана религиозна общност, съответно религиозна група", а член 10 поставя изискване от минимум 50 члена, необходими за основаването на религиозна група. Изискванията за 50 члена, нужни за регистрирането на религиозна общност или група, явно поставят под съмнение възможността за придобиване на правен статус от страна на голяма част от Протестантските църкви, чийто брой варира от 5 до 50 човека.⁴² Посетих повечето от седалищата на тези църкви в Скопие и лесно би могло да се направи сравнение между скромния им като големина и архитектура облик и този на големите религиозни общности. Същевременно дори само това външно различие говори за различния стил на работа с вярващия: в първия случай – работа "отблизо", с малки, групи или индивидуално⁴³; във втория случай – работа от дистанция, с ясно разделение на клир и паство, на "публика" и "сакрална" сцена. Затова тук стават необходими подсилващите тази формална и крехка връзка "медиатори" – големи социални проекти, национални и етнически идентификации, които превръщат в "публика" големи социални общности, а "сакралната сцена" – в политическо задкулисие.

⁴² **S. Nikolovski-Katin**. Small Religious Communities and Groups in the Republic of Macedonia, in: *Facta Universitatis*, vol.2, N6, 1999, University of Niš, p. 98

⁴³ **R. Cacanaska**. Possibilities for Changes in Roma Confessional Matrix in the Republic of Macedonia, in: *Evangelization, Conversion, Prozelitism*, ed. by D. Todorović, JUNIR, Niš, 2004, pp. 84-86

Член 13 и 14 потвърждават необходимостта от вписване в регистър, за да се получи статус на правно лице, а чл. 22 изисква съгласие на Комисията за религиозните общности и групи за изграждане на религиозен обект.

По инициатива на Хелзинкския комитет за човешки права в Република Македония, на свои заседания от 20 октомври и 10 ноември 1999 г., Конституционният съд на Република Македония обезсилва и членовете 19 и 23 от Закона за религиозните общности и религиозните групи. Чл 19 поставя извършването на религиозни действия извън определените места (храмове, джамии и пр) в зависимост от съгласието на Министерството на вътрешните работи и Комисията за отношенията с религиозните общности и групи.

Обезсилването на съответните членове от Закона от страна на Конституционния съд на Република Македония е обосновано с противоконституционност по отношение на: чл. 9, ал 1 от Конституцията на Република Македония, според който гражданите са равноправни в своите права и свободи; на член 19, ал. 1, който гарантира свободата на вероизповеданията, а според ал.3 Македонската православна църква, другите религиозни общности и религиозни групи са отделени от държавата и са равни пред закона; на член 20, ал.1, който гарантира свободата на сдружаване за гарантиране на икономическите, политическите, социалните, културните и други права на гражданите, а според ал. 3 – програмите и действията на сдруженията на гражданите и на политическите партии не могат да бъдат насочени към предизвикване на военна агресия или разгаряне на национална, расова или верска омраза и нетолерантност. Основания за решенията на Конституционния съд са посочени и в чл. 18 и 29 от Универсалната декларация за човешките права и чл.9, ал.1 от Европейската конвенция за защита на човешките права и основни свободи.

По всичко личи, че след Решенията на Конституционния съд Законът за отношенията с религиозните общности и групи ни би могъл да бъде пълноценен регулативен инструмент на тази сложна и деликатна материя. Според информация, получена от д-р Ц. Мойноски (в поменатото интервю от 8 юли 2004 г.) обществеността и органите, отговорни за законодателството в тази област обмислят и обсъждат различни варианти относно философията на един нов, подобър и по-модерен Закон. Според него един от основните въпроси ще бъде правният статус на религиозните общности и групи, който в настоящия закон не е съвсем ясен. В този смисъл се разглеждат различни варианти, като българският Закон за вероизповеданията дава възможно и добро, според д-р Мойноски, решение – организации с нестопанска цел. Друг възможен вариант е американският – граждански сдружения, напълно отделени и независими от държавата. Същевременно Комисията за отношения с религиозните общности и

религиозните групи, ръководена от д-р Мояноски обмисля също "хърватския" вариант на решение на въпроса – сключване на отделни договори между държавата и всяка една от религиозните общности и групи относно нейните права, свободи, отговорности. Вероятно този интересен вариант ще бъде обект на сериозна дискусия, тъй като в интервю, взето на 7 юли 2004г. Директорът на културно-образователния сектор на Ислямската общност г-н Я. Селимовски изрази предпочитание към законовия вариант, тъй като закономото уреждане на отношенията би дало по-широки юридически възможности за защита на религиозните права пред по-висши инстанции – Конституционен съд, Европейски органи и организации и др. Независимо от това какъв ще бъде крайният резултат на този процес, д-р Мояноски изрази убеждение, че е наложително създаването на постоянно действащ форум, на който всички религиозни общности и групи в Република Македония да обменят мнения, да дискутират и да се договарят.

България

Свобода на религиозните убеждения и равнопоставеност на вероизповеданията – общи положения

Новата демократична Конституция на Република България, приета на 13 юли 1991 г. признава равноправието пред закона на всички граждани, независимо от "раса, националност, етнос, пол, произход, религия, образование, личен или социален статус, убеждения, политическа принадлежност" (чл. 6, ал. 2)⁴⁴. Новият Закон за религията⁴⁵, приет от Парламента на 20 декември 2002 г. бе законовата рамка на този член на Конституцията.

Новият закон за религията, публикуван в Държавен вестник бр. 120 от 29 декември 2002 потвърждава "правото на всяко лице на свобода на съвестта и вярата, а така също и равенството пред закона без оглед на религиозната принадлежност и убеждения" и подкрепя "взаимното разбирателство, търпимост и уважение по въпросите, свързани със свободата на съвестта и вярата" (Увод). В "Общи положения" законодателят постановява, че "Правото на вероизповедание е основно, абсолютно, субективно, лично и ненакърнимо" (чл. 2, ал. 1). Също така "Правото на вероизповедание включва правото на всеки свободно да формира религиозните си убеждения, както и да избира, променя и изповядва – съответно практикува – свободно своето вероизповедание, индивидуално или колективно, публично

⁴⁴ www.parliament.bg

⁴⁵ Държавен вестник № 120, 20 декември, 2002

или частно, чрез богослужение, обучение, обреди и ритуали" (чл. 2, ал. 2). Член 3/1/ още веднъж подчертава свободата на религиозните убеждения: "Никой не може да бъде преследван или ограничаван в своите права поради религиозните си убеждения. Недопустими са ограничения или привилегии, основани на принадлежност или отказ от принадлежност към вероизповедание."

Разпоредбите на чл. 4 и 6 са пряко свързани с равнопоставеността на всички вероизповедания: че вероизповеданията са свободни и равноправни, отделени са от държавата, дискриминацията на верска основа е недопустима, а също така и намесата на държавата във вътрешната организация на религиозните общности и институции. В чл.6 са изброени правата, които включва правото на вероизповедание: да се създават и поддържат религиозни общности и институции; да се установяват и поддържат места за богослужение или религиозни събрания; да се създават и поддържат подходящи благотворителни или хуманитарни институции; да се пишат, издават и разпространяват религиозни публикации; да се дава и получава религиозно образование на език по свой избор; да се създават и поддържат подходящи според общностите и институциите учебни заведения, при спазване на законовите изисквания; родителите, настойниците и попечителите имат право да осигуряват религиозно възпитание на децата си в съответствие със собствените си убеждения.

В сравнение със Закона за вероизповеданията от 1949 г, новият Закон слага по-силен акцент върху религиозните права и свободи на гражданите и върху равнопоставеността на отделните вероизповедания. Същевременно стриктното спазване на тези законови основоположения зависи до голяма степен от състоянието на политическата и съдебната система, от позициите на медиите и масовите настроения, които за съжаление нерядко са рестриктивни по отношение на Новите религиозни движения (т.н. секти.), на някои протестантски църкви и др.⁴⁶ Социологическите проучвания показват, че колкото респондентите по-малко познават тези движения и църкви, толкова по силни са негативните им нагласи срещу тях,⁴⁷ т.е. става въпрос до голяма степен за предразсъдък и традиционен тип мислене.

---

⁴⁶ International Religious Freedom Report 2004, Released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labor of the USA, in: <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35446.htm>

⁴⁷ **Bogomilova, N.** Religious Changes and Globalization, in: Bulgaria in Global Processes, Global Scholarly Publications, New York, 2004, p.451-452

*Права, свързани с религиозната дейност,
образование, благотворителност*

Чл. 12. (1) гласи, че вероизповеданията могат да откриват за своите нужди обредни, молитвени или богослужебни домове за публични религиозни обреди и служби в собствена или в наета от религиозната институция или местно поделение сграда или нейно помещение, но могат да организират публична дейност и извън молитвените си домове (ал. 2), а също така и да поддържат гробищни паркове. Същевременно чл. 30 (1) гласи, че "Вероизповеданията, регистрирани по реда на този закон, могат да разкриват лечебни, социални и образователни заведения", а чл. 33 (1), че "Регистрираните вероизповедания с разрешение на министъра на образованието и науката могат да откриват духовни училища за свои ритуални нужди в съответствие със Закона за народната просвета.", и че "Образованието, получено в духовните училища, се приравнява към светското в съответствие със Закона за народната просвета" (2). Алинея 3 и 6 на този член разрешават на регистрираните вероизповедания да откриват средни и висши училища, спазвайки съответните законови разпоредби.

В тази своя част новият закон дава също повече права и свободи в различните сфери на дейност на вероизповеданията.

Имущество и финанси

Глава четвърта на закона урежда тази материя. Според чл. 21. вероизповеданията и техните поделения, придобили статут на юридическо лице имат право на свое имущество, което може да включва право на собственост и ограничени вещни права върху недвижими вещи, плодове от стопанисването на имоти, в това число и наеми, печалби или дивиденди от участие в търговски дружества или сдружения на търговски дружества, право на собственост върху движими вещи, в това число и ценни книжа, права по Закона за авторското право и сродните му права, приходи от държавни субсидии, дарения, завещания и други. Държавата и общините могат да отстъпват безвъзмездно на религиозните институции и техните местни поделения право на ползване върху държавни и общински имоти, както и да ги подпомагат със субсидии, предвидени в държавния или общинския бюджет. Чл. 23. (1) гласи, че "Регистрираните вероизповедания имат право за своите нужди да произвеждат и продават вещи, свързани с богослужебната им дейност, ритуали и обреди", а чл. 27. (1), че "След предварително съгласие на съответната религиозна институция могат да се създават юридически лица с нестопанска цел за подпомагане и популяризиране на определено вероизповедание, което е със статут на юридическо лице." Чл. 25 (1) дава права на държавата "да подпомага и насърчава регистрираните по този закон вероизпо-

ведания за осъществяване на тяхната религиозна, социална, образователна и здравна дейност чрез данъчни, кредитно-лихвени, митнически и други финансови и икономически облекчения при условия и по ред, определен в съответните специални закони."

Чл. 28 постановява, че "Разпределението на държавната субсидия за регистрираните вероизповедания се извършва с годишния закон за държавния бюджет", а в Преходните и заключителни разпоредби – "Възстановява се собствеността на вероизповеданията върху одържавени, отчуждени, конфискувани или незаконно отнети имоти" по съответния законов ред – § 5. (1)

С тези разпоредби също се увеличават правата и свободите на вероизповеданията в стопанската сфера и нещо особено важно – разпределението на държавната субсидия вече е в разпореждане на парламента, което би дало възможност за по-справедливото ѝ разпределение сред нетрадиционните вероизповедания.

Условия за придобиване на юридически статут и ролята на държавата

Чл. 14 гласи, че "Религиозните общности могат да придобиват статут на юридическо лице при условията и по реда на този закон", а чл. 15 (1), че "Регистрацията на религиозните общности като юридически лица се извършва от Софийския градски съд по реда на глава четиридесет и шеста от Гражданския процесуален кодекс". Глава шеста на закона регламентира ролята на държавата – на Министерския съвет и на неговата специализирана администрация "Дирекция по вероизповеданията" – за осъществяване на държавната политика в областта на правото на вероизповедание. Според чл. 35 тази Дирекция дава експертни заключения и становища във връзка с регистрацията на вероизповеданията, относно искане за пребиваване в страната на чуждестранни религиозни служители, проверява сигнали и жалби от граждани за нарушаване на техните права и свободи чрез злоупотреба с правото на вероизповедание, съблюдава спазването на религиозните права и свободи от задължените длъжностни лица, проверява сигнали и жалби за извършване на незаконосъобразна религиозна дейност и прави предложение пред Министерския съвет по проекта за държавния бюджет за разпределение на държавната субсидия.

В "Преходните и заключителни разпоредби" § 2. (1) се посочва, че "Регистрираните вероизповедания по чл. 6 от Закона за изповеданията (отменен с § 8) запазват статута си на юридически лица. (2)" В едномесечен срок от влизането в сила на закона Дирекция "Вероизповедания" на Министерския съвет предоставя на Софийския градски съд регистъра на регистрираните вероизповедания и техните устави."

Позитивните моменти в тази част са свързани с прехвърлянето на регистрацията към правата и задълженията на съда, а не към Дирекция на вероизповеданията, както беше в стария закон. Същевременно компетенциите на този държавен орган също са редуцирани и са предимно експертни и консултативни. По сведения на Дирекция на вероизповеданията към 29. 12. 2002 г. регистрираните вероизповедания са 31, а от началото на 2003 година до септември 2004 г. 15 нови религиозни организации са регистрирани от Софийския градски съд и 8 други са подали молба за регистрация.

Критичен анализ на закона

Независимо от своите по-добри страни в сравнение със закона от 1949 г. и стремежа към съобразяване с основните европейски стандарти в тази сфера, новият Закон за вероизповеданията беше посрещнат и критично от някои правозащитни организации, от представители на Нови религиозни движения, от най-голямата опозиционна партия Съюз на Демократичните сили.⁴⁸ В резултат на това Европейската комисия възстанови за известен период мониторинга върху религиозните права в България, а на две свои заседания сезираният от група депутати Конституционен съд обсъжда (не)конституционния характер на Закона за вероизповеданията като на своето заседание от 15 юли 2003г. отхвърли искането на групата депутати и потвърди конституционността му.

Причината за тези критики и несъгласия са чл. 7, 8. и 10 от Закона. Според чл. 7 (1) "Свободата на вероизповедание не може да бъде насочена срещу националната сигурност, обществения ред, народното здраве и морала или срещу правата и свободите на други лица; (2) Религиозните общности и институции, както и верски убеждения, не могат да се използват за политически цели; (3) Правото на вероизповедание не може да бъде ограничавано, освен в случаите по ал. 1 и 2; (5) Религиозните общности и институции не могат да включват в дейността си малолетни лица, освен с изричното съгласие на техните родители или настойници. Непълнолетните лица могат да бъдат включвани в дейността на религиозните общности и институции, освен ако има изричното несъгласие на техните родители или попечители." А според чл. 8 (1) "Правото на вероизповедание може да бъде ограничено, ако са нарушени изискванията на чл. 7 чрез:

1. спиране на разпространението на дадено печатно произведение;
2. спиране на издателската дейност;

---

⁴⁸ Етнорепортер, 2003

3. ограничаване на публичните изяви;
4. отмяна на регистрацията на учебно, здравно или социално заведение;
5. преустановяване на дейността на юридическото лице за срок до 6 месеца;
6. отмяна на регистрацията на юридическото лице на вероизповеданието."

Критиците на закона посочват, че категориите "национална сигурност", "обществен ред", "морал" са твърде неопределени и предполагат субективно тълкуване, т.е. дават възможност за свободното им приложение и злоупотреба по отношение на едно или друго вероизповедание. В този смисъл част от правата на вероизповеданията могат лесно да бъдат елиминирани.

Главната критика на Съюза на демократичните сили и на партия Движение за права и свободи (изразяваща предимно интересите на българските Турци) беше свързана с чл. 10 от закона: "(1) Традиционно вероизповедание в Република България е източното православие. То има историческа роля за българската държава и актуално значение за държавния ѝ живот. Негов изразител и представител е самоуправляващата се Българска православна църква, която под името Патриаршия е правоприемник на Българската Екзархия и е член на Едната, Свята, Съборна и Апостолска църква. Тя се ръководи от Светия Синод и се представлява от Българския Патриарх, който е и Митрополит Софийски; (2) Българската православна църква е юридическо лице. Устройството и управлението ѝ се определят в нейния устав."

Основание за критиката беше тълкуването на този член като даващ със самия закон юридически статут на Българската православна църква и на единия от алтернативните синоди – този на патриарх Максим. По този начин беше критикувана намесата на държавата в продължилия повече от десет години разкол в Българската православна църква и кризата на легитимността ѝ, чието прекъсване или продължаване е не само юридически, а също така политически и социалнопсихологически въпрос. През юли 2003 г. опозиционната партия СДС пое отговорността за инициирането му по време на управлението си. Ако медиите, паството, политическите партии продължат да подкрепят и възпроизвеждат разкола, той би могъл да продължава независимо от закона. Същевременно елиминирането му със силата на закона и със закона на силата (както стана в последната седмица на юли 2004 г.) постави пред критичния поглед на гражданството и държавната власт, и църквата.⁴⁹ Тези процеси по-

⁴⁹ <http://www.focus-news.net/July 22, 2004/>; <http://www.standartnews.com/July 22, 2004/>

казват, че Българската православна църква трудно се справя с институционалните си проблеми без помощта на държавата и приемайки нейната помощ и намеса в тяхното решаване, потвърждава своята неавтономност.

Независимо от това, че и напоследък се отправят някои критики към Закона за вероизповеданията в горния смисъл⁵⁰, убеждението на Директора на Дирекцията по вероизповеданията към Министерския съвет доц. д-р И. Желев е, че законът работи и като цяло религиозните общности са доволни от приложението му⁵¹. Същевременно Европейските институции, реагирайки на намесата на съда и полицията в разрешаването на вътрешно-църковния разкол (юли, 2004) препоръчаха през 2005 г. да бъдат внесени промени в Закона за вероизповеданията, които да ограничават възможностите за такава намеса. В момента в България тече дебат по това какви да бъдат тези промени и основните парламентарни партии имат различни позиции по този въпрос.⁵²

Заключение

1. Анализът на отношенията държава-църква в законовата сфера на изследваните страни показва, че е налице процес на постепенно приближаване към европейските стандарти в тази област: отделяне на вероизповеданията от държавата, свобода на вероизповеданията, равнопоставеност, толерантност.⁵³ Този процес се намира в различна фаза във всяка една от изследваните страни – в България име работещ закон, макар и критикуван в някои пунктове; в Македония има такъв закон, който е непълноценен в регулативно отношение, тъй като важни части от него са анулирани от Конституционния съд и в момента се работи по нов Законопроект; в Сърбия и Черна Гора в момента има правен вакуум в тази сфера, тъй като има изработен проекто-закон, но неговата съдба ще зависи от динамиката на държавноправния идентитет на Сърбия и на Черна Гора – въпрос, който предстои да бъде решаван.

2. Анализът на законовата регулация на отношенията държава-църква в изследваните страни независимо от етапа, на който се

⁵⁰ Тези проблеми са обсъждани на провелата се на 13. 07. 2004 г. конференция на Българско правно дружество "Актуални проблеми на религиозните общности в България"

⁵¹ Това убеждение доц. Желев сподели в интервю от 15 юли т.г.

⁵² Църковен вестник, октомври 2004, София

⁵³ Ferrari, S. Conclusion. Church and State in Post-Communist Europe, in: Law and Religion in Post-Communist Europe, eds. S. Ferrari, W. Cole Durham, Jr; a.ed. E.A. Sewell; Peeters, Leuven, Paris, Dudley, M.A., 2003, p. 421

намира процеса на изработването ѝ показва: 1) тенденция към равнопоставеност на доскоро доминантните религиозни субекти (Православните църкви) с други вероизповедания и същевременно поставянето на всички вероизповедания в две групи (Сърбия и Черна Гора, и Македония), едната от които има известни законови преференции – опростена процедура за регистрация, право на конфесионално религиозно образование в средните училища (Сърбия); в България тази преференция се отнася за Православната църква; 2) намаляване на регулативната роля на държавата по отношение на вероизповеданията, но същевременно запазване на някои контролни, разрешителни и наказателни правомощия, заради което различни субекти (религиозни общности, правозащитни организации, политически партии) сезират Конституционния съд в съответната страна – Македония и България; 3) приемане на религиозните общности като правни субекти, чийто правен статус е в процес на установяване в Македония, а в България той е дефиниран като "организации с нестопанска цел"; 4) Финансовите ангажименти на държавата към вероизповеданията (връщане на национализираната собственост, финансово подпомагане) са по-ясно декларирани в българския закон, а в македонския и сръбския са описани в стил на обща пожелателност.

3. Цялостната правна философия на Законите за вероизповеданията в изследваните страни се характеризира като раздвоена, или по-скоро като опитваща се да съчетае и примири два принципа: а) на постигане на европейските правни стандарти за свобода, плюрализъм, равнопоставеност, толерантност в тази сфера; б) на "възстановяване на справедливостта" или на ситуацията, съществувала в тези страни преди установяването на комунистическия режим – подход, който дава възможност за известно отстъпление от някои от тези принципи. С изживяването на това "носталгично" мислене, ща става възможно и по-нататъшното демократизиране на законодателството в тази сфера.

4. По-важните елементи от социалнополитическия контекст, в който става превръщането на горните положения от "де юре" в "де факто", са следните: а) етноконфесионалният синтез, развил се в резултат на посткомунистическата дезинтеграция и характерен предимно за Сърбия и Черна Гора, и Македония; тъй като тази дезинтеграция в България имаше политически характер, етноконфесионалният синтез понастоящем тук не притежава силен социален ресурс; б) процес на маргинализация, а понякога и на ксенофобски настроения към религиозните и етнически малцинства, съществуващи извън така формираните етноконфесионални колективитети – към новите религиозни движения и някои протестантски църкви, отделни антисемитски прояви (Сърбия), към ромите (България, Сърбия, Македония) и др.; в) най-важният фактор, който превръща тези опасни

потенциални явления от възможност в действителност е благоприятният политически климат, особено залагащия на националистическата карта; климат, който в изследваните страни е зависим твърде много и от международни фактори.

5. Все още доминантните религиозни субекти в тези страни – Православните църкви – са в двойствено положение по отношение на държавно-политическата сфера: а) като институционални елементи на все още нестабилния държавен идентитет (особено в Македония и Сърбия и Черна Гора) – факт, който кара държавата да ги подкрепя и преферира в някои отношения, и б) като възможен институционален съперник на политическия елит във влиянието и управлението на масовите искания и настроения – факт, който мотивира този елит да търси форми за ограничаване на това потенциално овлягане – финансова зависимост на църквите, вътрешното им разделение (разкола в Българската православна църква).

6. Самите православни църкви в изследваните страни показват по няколко линии зависимост и неавтономност по отношение на държавно-политическата сфера: а) по отношение "конкуренцията" на другите вероизповедания, много от които имат по-богат и ефективен опит за работа в демократична и плуралистична среда, към какъвто консервативните православни църкви трудно се "отварят"; б) по проблемите на собствеността, финансирането, религиозното образование, които във все още неразвитото гражданско общество са трудно решими; в) по сложните въпроси за междуцърковното положение на някои от тези църкви (Македония, Черна Гора), както и за овладяване на вътрешните разколи, раздвоения, отцепвания и др. под. (България, Македония, Черна Гора).

7. Всички тези процеси свидетелстват за трудния и изпълнен с колизии, но развиващ се процес на демократизация на религиозната сфера в изследваните страни, в която се проявява и рефлектира цялостният сложен процес на тяхната социално-политическа и икономическа демократизация. Този процес се усложнява и от факта, че в самия Западноевропейски модел на демократизация на религиозната сфера също настъпват някои преосмисляния и иновации, провокирани от глобализацията.

Nonka Bogomilova, Sofia (Bulgaria)

**SOME PROBLEMS OF STATE-CHURCH RELATIONSHIPS
IN SERBIA AND MONTENEGRO,
MACEDONIA, AND BULGARIA:
THE LEGAL TEXTS AND THE SOCIAL-POLITICAL CONTEXT**

Summary

Analysis of the legal regulation of state-Church relations in the studied countries, whatever the stage of development of their laws on religions, shows: a) trends toward equality of the religions that were predominant until recently (the Orthodox Churches) with other confessions, and the division of confessions into two categories, one of which has certain legal advantages: a simplified registration procedure, the right of religious education in the secondary schools; in Bulgaria this preference is reserved for the Orthodox Church; b) decrease of the role of the state as regulator of confessions, but also preservation of some authority to exercise control, issue licenses and impose penalties, in connection with which religious communities, human rights organizations and political parties have appealed to the Constitutional Courts; c) recognition of religious communities as legal subjects whose legal status is currently being defined.

The overall legal philosophy of the laws on religions in the studied countries can be characterized as ambiguous, trying to combine and reconcile two principles: a) achieving European legal standards of freedom, pluralism, equality, tolerance in the sphere of religion; b) "restoring justice" or restoring the situation that existed in these countries before the communist regime, an approach that has allowed some retreat from these principles. With the overcoming of this "nostalgic" mentality, it will become possible to further democratize the legislature in this sphere.

The dominant religious subjects in these countries (the Orthodox Churches) are in an ambiguous situation with regard to the state and political sphere: a) being institutional elements of the as yet unstable state identity (especially in the case of Macedonia and Serbia and Montenegro), the state tends to support and give them preference in some respects; b) being a possible institutional competitor of the political elite when vying for influence over mass demands and moods, the elite is motivated to limit the potential influence of the Church; the Churches are financially dependent and internally divided (the division in the Bulgarian Orthodox Church).

Key Words: Law, Religion, Religious Communities, State, Church, Political Context